

७३ व्या घटनादुरूस्तीद्वारे महिला सहभाग व सबलीकरण

कु. रोहिणी संभाजी चव्हाण, संशोधक विद्यार्थिनी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
chavanrohini36@gmail.com Mo -9172884732

प्रस्तावना :

२० व्या शतकात स्त्रियांच्या स्थितीत फार मोठे परिवर्तन घडून आले. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील स्त्रियांची स्थिती गुलामासारखी होती. स्त्रिया रूढी आणि परंपरांच्या जोखडात अडकलेल्या होत्या. स्त्रियांची स्थिती सुधारली पाहिजे. त्या सक्षम बनल्या पाहिजेत यासाठी समाजसुधारकांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. शिक्षणाचा प्रसार झाला, केशवपन, बालविवाह यासारख्या प्रथा अन्यायकारक आहेत याची जाणीव झाली. स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांनी भाग घेतला. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांनी आल्या हक्काविषयी मागणी करायला सुरुवात केली. मतदान प्रतिनिधीत्व, समान वेतन इत्यादी अधिकार स्त्रीला मिळाले. घटनेने तिच्या संरक्षणासाठी अनेक कायदे केले. भारतात १९७५ नंतर महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. ७३ व्या घटनादुरूस्तीने महिलांना स्थानिक संस्थांमध्ये ३३ टक्के आरक्षण देऊन लोकशाही प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढविला.

महिला सबलीकरण - घटनात्मक तरतुदी :

भारतीय संविधान हे जगातील एक आदर्श संविधान मानले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी घटनात्मक मार्गाचा अवलंब केला. स्वातंत्र्याचा, समतेचा अधिकार बहाल करून महिलांच्या कर्तृत्ववाला नवी दिशा प्राप्त करून दिली. म. फुले, सावित्रीबाई फुले यासारख्या समाजसुधारकांनी अथक प्रयत्न करून स्त्रियांना समाजात स्थान मिळवून दिले, त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार केला. १) समाजसुधारकांनी स्त्रियांसाठी केलेल्या प्रतिबिंब भारतीय राज्यघटनेत कायद्याद्वारे प्रतिबिंबित झालेले दिसते. स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने आज अनेक कायदे व अनेक तरतुदी केल्या आहेत. स्वातंत्र्य, समता, न्याय या मुल्यांचा स्वीकार केला आहे. त्याद्वारे स्त्री पुरुष समानता निर्माण करण्याचे ध्येय ठेवले आहे. असे असले तरी भारतातील जात, धर्म, भाषा यासारख्या सामाजिक समस्यांमुळे महिलांची उपेक्षा झालेली दिसते. त्यासाठी योग्य कायदे व त्यांची कडक अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. तसेच समाजाचे प्रबोधन होणेसुद्धा तितकेच महत्त्वाचे आहे. आज कोणतेही राष्ट्र महिलांच्या सहभागाशिवाय आपली सर्वांगीण प्रगती करू शकत नाही. भारतीय शासनाने महिला सहभागाचे महत्त्व ओळखून व राष्ट्राच्या विकासात महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी अनेक कायदे व घटनात्मक तरतुदी केल्या आहेत. शिवाय महिला विकासाचे समर्पक धोरणही निश्चित केले आहे. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी आणि समाजव्यवस्थेत त्यांना महत्त्वाचे स्थान मिळवून देण्यास मोठे सहाय्य केले आहे. राज्यघटनेतील निरनिराळ्या तरतुदीमुळे स्त्री-पुरुष समानता दिसून येते. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व अधिकार दिले आहेत. २) धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान यापैकी कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध राज्य भेदभाव करणार नाही असे संघटनेने स्पष्ट केले आहे. कायद्यापुढे सर्व व्यक्ती समान आहेत. हे स्पष्ट केल्यामुळे स्त्रीया राजकीय व सामाजिक जिवनात पुढे आल्या प्रौढ मताधिकारामुळे स्त्रियांच्या मानसिकतेत बदल झाला आपण पुरुषांच्या तुलनेत कोणत्याही बाबतीत कमी नाही कोणतेही सार्वजनिक पद आपण पुरुषांइतके समर्थपणे सांभाळू शकतो हे स्त्रियांना प्रथम जाणवले. राज्य घटनेने स्त्रियांना राजकीय व सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. त्यातून त्यांच्या सामाजिक दर्जा उंचावण्यास मदत झाली. असे असले तरी आज देखिल आपल्या समाजाने स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व मनापासून स्वीकारलेले आहे असे म्हणता येणार नाही. परंतु २० व्या शतकातील स्त्रीचा विचार करता असे दिसते की आजच्या स्त्रियांच्या स्थितीत फार मोठे परिवर्तन झाले आहे. याचे बरेसचे श्रेय भारतीय घटनेला द्यावे लागते.

भारतीय राज्यघटनेतील स्त्रियांचे हक्क :

भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांचे हक्क मान्य करून त्यांना संरक्षण प्रदान करण्याच्या हेतूने कायद्याची निर्मिती केली आहे.

- कलम १४ - स्त्री अथवा पुरुष या आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. कायद्यापुढे सर्व समान आहेत.
कलम १५(१)- नुसार धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान या आधारावर कोणत्याही कारणावरून राज्य नागरिकांमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही.
कलम १५(३)- नुसार कोणत्याही गोष्टीमुळे स्त्रिया, बालके यांच्याकरीता कोणतीही विशेष तरतूद करण्याचा अधिकार राहिल त्याला प्रतिबंध करता येणार नाही.
कलम ३६(क)- नुसार उपजिविकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री व पुरुषांना सारखाच असेल.
कलम ३६(६)- स्त्री व पुरुष या दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळेल.
कलम ४२ - कामाच्या ठिकाणी माणुसकीची वागणूक व प्रसुती सहाय्य.
कलम ५१(अ)- महिलांच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणण्याच्या प्रथा परंपरांचा त्याग केला जाईल.

कलम २४३(ड)- पंचायतीमध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा आरक्षित ठेवल्या जातील.

कलम २४३ - महापालिकांमध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा आरक्षित

महिला सबलीकरणासाठी कायदेशीर तरतूद :

१. विधवा विवाह कायदा (१८५६)
२. सतीबंदी कायदा (१८२९)
३. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (१८२९)
४. हिंदू विवाह कायदा (१९५६)
५. व्दिभार्या प्रतिबंधक कायदा (१९५५)
६. घटस्फोटाचा कायदा (१९५५)
७. पोटगी कायदा (१९४६, १९५६)
८. वेश्या व्यवसाय प्रतिबंधक कायदा (१९५६)
९. गर्भपाताचा कायदा (१९७२)
१०. गर्भजल परिक्षा विधेयक (१९८८)
११. बलात्कारासंबंधी कायदा (१९८३)

इत्यादी कायदेकरून महिलांना कायदेशीरदृष्ट्या सद्दृढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतातील महिला सबलीकरण धोरण :

सुरुवातीच्या काळात भारत सरकारने महिलांसाठी कल्याणकारी योजनांवर भर देवून धोरण निश्चित केले होते. १९७५ नंतर कल्याणकारी धोरणे जादा विकासभिमुख बनली. महिलांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देण्यात आला. १९९० नंतर महिला सबलीकरण हे नवे धोरण भारत सरकारने स्विकारले. काँग्रेस व भाजप या दोन्ही पक्षांचा महिला सबलीकरण धोरणावर भर राहिला. या धोरणांतर्गत शिक्षण, आरोग्य, कायदा, न्याय व प्रशासिकय सेवांमध्ये नोकरीचे संधी व राजकीय क्षेत्रात राखीव जागा हे महिला सबलीकरणाचे ध्येय व क्षेत्र ठरविले.

७३ व्या घटनादुरुस्तीतील महिला आरक्षणाबाबत तरतूदी :

भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात राज्याच्या धोरणासंबंधी मार्गदर्शक तत्त्वे देण्यात आलेली आहेत. त्यापैकी राज्यघटनेच्या ४० व्या कलमात असे स्पष्टपणे म्हटले आहे की, स्थानिक पातळीवर ग्रामपंचायतीची स्थापना करून त्यांना आवश्यक ते अधिकार देण्यात यावेत, या तत्त्वाच्या अनुषंगाने राज्यांनी पंचायत राज्यांची स्थापना केलेली आहे. तरीही स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला नव्हाता. सत्तेचे विकेंद्रीकरण खऱ्या अर्थाने होण्यासाठी त्यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त होणे गरजेचे आहे. राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्त्वे सरकारने अंमलात आणली पाहिजेत असे घटनात्मक बंधन नसल्याने विकेंद्रीकरण पाहिजे तवेढ्या प्रमाणात झाले नाही. बहुतेक सर्व घटकराज्यांनी पंचायत राज्यांची स्थापना केली होती. परंतु प्रत्यक्षात या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना राजकीय व आर्थिक स्वायत्तता अधिकार कमी प्रमाणात होते. त्यांच्यावर राज्यसरकारचे अधिक नियंत्रण होते. देशातील सर्व ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था परावलंबी होत्या. त्यांना राज्यसरकाराच्या आर्थिक मदतीवर अवलंबून राहावे लागत. असे तेव्हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांना राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविण्यासाठी त्यांना जादा अधिकार देणे गरजेचे झाले. लोकांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील सहभाग वाढविण्यासाठी ह्या संस्थांना वैधानिक दर्जा प्राप्त करून देण्याची गरज निर्माण झाली. राज्यशासनाचा तसेच राजकीय पक्षांचा वाढता हस्तक्षेप थांबविण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक स्वायत्त बनविणे आवश्यक झाले. १९९२ साली ७३ वी घटनादुरुस्ती करण्यात येऊन स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक व वैधानिक दर्जा प्राप्त करून देण्यात आलेला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अधिकार राज्यघटनेत समाविष्ट करण्यात आले असून त्यांना राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व स्वायत्त बनविण्यात आले आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीचे पंचायत राज्य प्रशासन अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका, ग्रामसभा, पंचायत, जिल्हा परिषद राज्यातील त्रिस्तरीय व विकेंद्रीत रचना प्रतिनिधीत्व, आरक्षण, कार्यकाळ आर्थिक स्वायत्तता, वित्त आयोग कर आकारणी व वसुलीचे अधिकार, लेखापरिक्षण इत्यादी बाबत अनेक नव्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. अर्थात ह्या तरतूदींचे पालन करणे राज्यसरकारांना बंधनकारक झालेले आहे. थोडक्यात राज्यातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून देणेचे महत्त्वपूर्ण कार्य ७३ व्या घटनादुरुस्तीने केले आहे.

७३ वी घटना दुरुस्ती व महिला सबलीकरण :

पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या कार्यकिर्दीत सप्टेंबर १९९१ मध्ये लोकसभेत पंचायत राज्यसंबंधी विधेयक मांडले. त्या विधेयकास विधानसभेने २२ डिसेंबर १९९२ रोजी तर राज्यसभेने २३ डिसेंबर १९९२ रोजी मान्यता दिली. २० एप्रिल १९९३ रोजी राष्ट्रपतींनी मंजूरी दिल्यानंतर या पंचायत राज्य व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळाला. २४ एप्रिल १९९३

पासून या 'पंचायत राज' कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. भारतीय संविधानाच्या २४३ व्या कलमात पंचायत राज व्यवस्थेची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

महाराष्ट्राचे सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय जीवनामध्ये व इतर सर्वच क्षेत्रात महिला समक्षीकरणाच्या प्रक्रियेत ७३ व्या घटनादुरुस्तीने मोजाची कामगिरी बजावली आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील करवीर तालुक्यातील निवडक ग्रामपंचायतीतील स्त्री सदस्यांच्या विकासात ग्रामपंचायतीच्या सहभागामुळे झालेल्या परिणामाला ७३ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना दिलेल्या ३३ टक्के आरक्षणाचा मोलाचा वाटा आहे. आज गरीब, मागासलेल्या, भटक्या विमुक्त वर्गातील स्त्रिया राजकीय क्षितीजावर आपले कर्तृत्व सिध्द करताना दिसतात. त्याचे श्रेय ७३ व्या घटनादुरुस्तीचे द्यावे लागेल.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून जे आजपर्यंत महिलांच्या प्रगतीची वाटचाल व तिच्या राजकीय सहभागाचा विचार केला तर ग्रामीण राजकारणात महिलांची संख्या अत्यंत अल्प राहिली आहे. भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले आहे. रूढी, प्रथा, परंपरा यामुळे महिलांना कमी लेखले गेले. त्यामुळेच स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांचा राजकारणात अत्यंत कमी सहभाग राहिला आहे. महात्मा गांधींनी स्त्रियांना स्वातंत्र्य चळवळीत आणून त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण केली. म. फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे इत्यादी समाजसुधारकांनी वेगवेगळ्या पातळीवर स्त्री उध्दाराचे कार्य केले.

समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या उध्दारासाठी जरी प्रयत्न केले असले तरी स्त्रियांवर परंपरेचा पगडा होता. या स्त्रिया जुन्या रूढी, प्रथा, परंपरेच्या बाहेर पडण्यास तयार नव्हत्या. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशातील महिलांच्या सबलीकरणासाठी केलेले प्रयत्न पाहता केंद्र शासनाने अनेक सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी कायदे केले आहे. असे असले तरी भारताला उज्वल बनविण्याच्या बाबतीत भविष्यकाळात स्त्रियांचा वाटा मोठा असणार आहे. कारण स्त्री ही या देशाची निम्मी शक्ती आहे. जागतिक पातळीवर झपाट्याने होणारा विकास आणि दिवसेंदिवस बदलत जाणारी परिस्थिती पाहून भारत सरकारला स्त्रीशक्तीचा वापर करून घेणे गरजेचे आहे. प्रत्येक क्षेत्रातील स्त्रियांचा सहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हे लक्षात आल्यानंतर सबलीकरणासाठी वेगवेगळ्या माध्यमातून प्रयत्न सुरू करण्यात आले. पंचवार्षिक योजनांमधून स्त्रियांसाठी अनेक तरतूदी केल्या. राजकीय क्षेत्रात राखीव जागा ठेऊन महिलांना राजकारणात सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. याचबरोबर ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी स्वर्णजयंती, ग्रामस्वयंरोजगार योजना, स्वयंसहाय्यता बचत गट इ. योजना सुरू करून महिलांना एकसंध करून त्यांच्या नेतृत्व विकासात वाढ करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

महाराष्ट्रात पंचायत व्यवस्था हा विकासव्यवस्थेचा कणा आहे त्यामुळे तेथे निवडून येणारे नेतृत्व अधिक प्रभावी, अधिक महत्त्वकांक्षी, अधिक सुजान असणे स्वाभाविक आहे. तसेच विकासप्रक्रिया ही राजकीय प्रक्रिया असल्याने तिचा कार्यक्रम व उद्दिष्टपूर्ती होण्यासाठी पुरुषांबरोबर स्त्रियांची ही निवड होणे आवश्यक ठरते. यासाठी स्त्रियांमध्ये राजकीय जाणीवजागृती येणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर महिला कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात सक्षम बनल्या तरच ही प्रक्रिया येण्यास मदत होईल. ७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर महिलांचा सहभाग स्थानिक स्वराज्य संस्थांत मोठ्या प्रमाणात वाढत असून त्याचा प्रशासनावर चांगला परिणाम घडत आहे. लोकशाही बळकटी प्राप्त होण्याचे दृष्टीने ७३ वी घटनादुरुस्ती मैलाचा दगड ठरणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) शरयू अनंतराम व वडसे उमा, "भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान", पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९८७
- २) बोधनकर आणि अलोणी, "सामाजिक संशोधन पद्धती", श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २००५
- ३) सालुखे आ.ह., "हिंदू संस्कृती आणि स्त्री", प्रकाशक राकेश सालुंके लोकायत यशवंतनगर गेदामाळ, सातारा, डिसेंबर १९८९
- ४) नाटानी शोभा, "भारतीय समाज एवं नारी दिशा एवं दशा", मार्क पब्लिशर्स, वैशाली नगर जयपूर, प्रथम आवृत्ती २०१०
- ५) ठकार निशिकांत, "स्त्री आणि क्रांती", साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. २००८
- ६) भागवत विद्युत, "स्त्री प्रश्नांची वाटचाल", प्रतिभा प्रकाशन, पुणे. २००५
- ७) रेगे शर्मिला, "स्त्रीवाद : जागतिक व स्थानिक द्वैत्याच्या पलीकडे", क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले अभ्यास केंद्र, पुणे. २०१०